

ТЕТЯНА МАНЕЙЧИК

Тема магістерської: "Художній хронотоп у структурі літературного твору (на матеріалі роману

Уласа Самчука "Волинь")"

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент Франчук М.В.

До проблеми хронотопу в літературознавстві

Проблема часу і простору художнього світу активно розроблялася і продовжує розроблятися в нашому літературознавстві. Вперше термін "хронотоп" був використаний у психології О. Ухтомським, який запевняв, що хронотоп прийшов на зміну старим уявленням про час та простір. У його теорії хронотоп трактувався як поєднання сучасного, майбутнього та минулого, тобто як синкретична категорія психологічного часопростору людини. Широкого висвітлення проблеми хронотопа здобули, звичайно після праць М. Бахтіна, в дослідженнях А. Гуревича, О. Лосева, Ю. Лотмана, Ю. Манна, В. Топорова та інших вчених.

Хронотоп (від грец. χρόνος "час" і τόπος "місце") – це культурно оброблена стійка позиція, з якої або крізь яку людина освоює простір топографічно об'ємного світу. Дослідник М. Бахтін розглядав поняття хронотопу художнього твору як єдність просторових і часових параметрів, що направлена на вираження змісту твору, тобто сполучає воедино простір і час, надає несподіваного повороту темі художнього простору і розкриває широкий терен для подальших досліджень. Хронотоп, за М. Бахтіним, – це "певна форма відчуття часу і певне відношення його до просторового світу" [4, с. 355].

Теоретик помічав, досліджуючи це поняття, що термін "хронотоп", введений і обґрунтований в теорії відносності А. Ейнштейна, який широко вживався в математичному природознавстві, переноситься в літературознавство "майже як метафора (майже, але не зовсім)" [3, с. 234]. Згодом М.М. Бахтін переносить термін з математичного природознавства в літературознавство і навіть пов'язує свій "часопростір" із загальною теорією відносності А. Ейнштейна. Але сама ідея нерозривності простору і часу, яку повинен позначати даний термін, склалася в самій естетиці, причому набагато раніше за теорію А. Ейнштейна.

Концепцію класичного потрактування часопростору в літературознавстві представили Г. Гачев, М. Гей, Г. Зборовський, Д. Мудриш. Наприклад, Ю. Руднев пропонує виділяти в художньому творі авторський та неавторський хронотопи, або ж міфопоетичний хронотоп та хронотоп художнього тексту, як принципово відмінні. Спираючись на концепцію В. Топорова, він конкретизує поняття хронотопу у речіщі міфопоетики, вважаючи її завжди присутньою у будь-якому творі. Досить популярною у літературознавстві стала модель часопростору, запропонована В. Топоровим. Автор наголошує на просторово-часовому континуумі, притаманному насамперед сакральним ситуаціям.

Простір хронотопу є відображенням реального простору, який поставлений в зв'язок із часом. У літературно-художньому хронотопі має місце злиття просторових і часових ознак в осмисленому і конкретному цілому. Час тут згущується, ущільнюється, стає художньо-зримим; простір втягується в рух часу, сюжет історії. Ознаки часу розкриваються в просторі, а простір осмислюється і вимірюється часом. Разом з тим М. Бахтін згадує і ширше поняття "художнього хронотопу", що у творі мистецтва є перетиною рядів часу і простору та виражає нерозривність часу й простору, тобто тлумачить час як четвертий вимір простору.

Учені характеризують поняття хронотопу як визначальний взаємозв'язок тимчасових і просторових відношень, художньо освоєних в літературі: "...усякий вступ у сферу змістів відбувається тільки через ворота хронотопу" [3, 406]. Дійсно, дослідники підкреслюють, що "провідним початком у хронотопі є час", оскільки він – це "переважна реалізація часу в просторі" [4, с. 399]. Наприклад, П.Х. Тороп виділяв на основі просторово-часових зв'язків в романі три співіснуючі рівні (хронотопи): топографічний, психологічний і метафізичний хронотопи. Топографічний хронотоп пов'язаний з елементами авторської тенденційності в романі, з упізнанністю в творі конкретного історичного часу і місця, а також подій. Тобто, є хронотопом сюжету, бо ділить роман на ряд просторово-часових одиниць, відповідних сюжетним ходам. З топографічним тісно взаємопов'язаний психологічний – хронотоп персонажів. Перший генерується сюжетом, другий – самосвідомістю персонажів. Існує також вид метафізичного хронотопу, тобто рівня опису і створення метамови – слово, що пов'язує рівні сюжету і самосвідомості, набуває у творі метамовного значення, оскільки пов'язане з ідейним осмисленням всього тексту, зокрема простору і часу. Таким чином, рівень топографічного хронотопу є світом, за яким спостерігають, рівень психологічного хронотопу – світом спостерігачів, а метафізичний – світом того, хто встановлює мову опису. З погляду дій роману цим рівням відповідають типи поведінки (дія як така), порядок поведінки (створення особою тексту своєї поведінки) і топос поведінки (місце дії серед інших дій).

Хронотоп лежить в основі художніх образів твору. Але і сам він є особливого типу образом, навіть праобразом, оскільки "наочно уявити собі такий чотиривимірний світ дійсно неможливо" [4, с. 406]. Його своєрідність в тому, що сприймається хронотоп не безпосередньо, а асоціативно-інтуїтивно – в сукупності метафор і безпосередніх замальовок часопростору, що містяться у творі.

Дослідники підкреслюють, що будь-який художній образ хронотопічний. Істотно хронотопічна сама мова, що є початковим і невичерпним матеріалом образів. Також хронотопічна внутрішня форма слова, тобто та опосередкована ознака, за допомогою якої первинні просторові значення переносяться на тимчасові відношення. Слід брати до уваги також хронотопи автора твору і слухача-читача.

Зосереджуючи свою увагу на великих типологічно стійких хронотопах, дослідник М. Бахтін відзначає, що великі і суттєві хронотопи можуть включати необмежену кількість дрібних хронотопів: "Кожний мотив може мати свій хронотоп" [3, с. 400]. Можна, таким чином, сказати, що великі хронотоп складаються з складових елементів, які є "дрібними".

Ми розуміємо, що хронотопи можуть включатися один в одного, співіснувати, переплітатися, змінюватися, зіставлятися, протиставлятися або знаходитися в складніших взаємовідношеннях. Загальний характер цих взаємовідношень є діалогічним (у широкому розумінні цього терміну) [4, с. 401]. Важливо зауважити, що діалог хронотопів не може входити в зображену у творі реальність, він поза нею, хоч і не поза твором в цілому. Діалог входить в світ автора, виконавця і в світ слухачів та читачів, причому самі ці світи також хронотопічні.

Не викликає сумніву образотворче значення хронотопів, бо сюжетні події в ньому конкретизуються, а час набуває чуттєво-наочного характеру. Справді, можна згадати подію з точною вказівкою місця і час, де вона відбулася, але щоб подія стала образом, потрібен хронотоп, що дає підґрунтя для його показу-зображення. Отже, хронотоп служить відправною точкою у розгортанні "сцен" в романі, тоді як інші, "пов'язуючі" події, що знаходяться далеко від нього, подаються у формі сухого інформування чи повідомлення. "Хронотоп як переважаюча матеріалізація часу в просторі є центром образотворчої конкретизації, втілення для всього роману. Всі абстрактні елементи роману – філософські і соціальні узагальнення, ідеї, аналізи причин і наслідків – тяжіють до хронотопу, через нього наповнюються плоттю і кров'ю" [4, с. 401].

Велику роль в осмисленні природи часу та простору відіграла концепція французького філософа А. Бергсона. Час він розглядає як послідовність, яка приходить до нас у образах, а отже, становить результат психологічного, емоційного відбору. Інтенсивність психічних станів визначає тяглість часу та наповненість простору. Концепція тривалості А. Бергсона стала переломним моментом в осмисленні цього поняття і стимулювала дослідження часу у річичі феноменології Е. Гуссерля і фундаментальної онтології М. Гайдегера. У межах філософії життя А. Бергсон розробляв метафізику часу, тоді як проблема історичного часу вперше була сформульована і розглянута Г. Зіммерманом. Дослідник С. Бабушкін, розглядаючи проблему: "Що пов'язує простір і час у мистецтві?", наводить слова Ж. Гюйо: "Спробуйте уявити собі час як такий? Ви досягнете цього лише тим, що уявите собі простір. Ви будете змушені розташувати послідовні явища в одну пряму лінію, вмістити одне явище в одній точці лінії, інше – в другій. Одне слово, для того, щоб уявити собі час, ви викличете ряд просторових образів" [2, с. 280]. Художній час тут, можна сказати, буденний, з переживаннями, конфліктами, дріб'язковими проблемами, він протяжний, нудотний, подекуди наближається до циклічного. Характерно, що всі дослідження фіксують опозиційність, де вічність протистоїть часопростору як специфічна єдність суцього.

На рецептивному рівні хронотопу належить досить важлива роль. За дослідником Р. Ингарденом, "читаючи твір "речення за реченням" і виконуючи у кожній фазі описані попередньо складні дії, щораз маємо безпосередньо і живо присутню тільки тієї хвилини читану частину твору. Інші його частини ("раніші" і "пізніші") насправді не зникають зовсім з поля нашої актуальної свідомості, однак самі не присутні вже так живо, якщо ми не чинимо спеціальних актів для їхнього нового оживання" [5, с. 42]. Наприклад, власне наскрізна присутність малюнка дороги чи згадки про неї в процесі читання стає засобом активізації сприйняття або "спеціальним актом оживання". Завдяки цьому читач мимоволі стає частиною інтриги, опосередковано – подієвої, безпосередньо – психологічної. Справді, нанизування деталей часопросторового плану поступово синтезує текст як такий з множинністю його сенсів до естетичного континууму в свідомості читача.

Простір розкриває час, робить його зримим, але сам простір робиться осмисленим і вимірним тільки завдяки йому. Ця ідея про домінування в хронотопі часу над простором здається правильною лише стосовно літературних, але не до хронотопів інших видів мистецтв. До того ж треба враховувати, що навіть в хронотопах літератури час не завжди виступає як провідний початок.

Література:

1. Ахундов М.Д. Концепции пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы / М.Д. Ахундов – М.: Искусство, 1982. – 263 с.
2. Бабушкин С. Проблема художественного времени-пространства / С. Бабушкин // Пространство и время. – К.: Либідь, 1984. – С. 280.
3. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / Михаил Михайлович Бахтин. – М.: Искусство, 1979. – 486 с.
4. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике / М.М. Бахтин // Литературно-критические статьи. – М.: Искусство, 1986. – С. 234-407.
5. Ингарден Р. Про пізнавання літературного твору / Р. Ингарден // Слово. Знак. Дискурс. – Львів: Літопис, 2002. – С. 40-49.
6. Флоренский П.А. Время и пространство / П.А. Флоренский // Социологические исследования. – 1988. – № 1. – С. 9-17.